

УДК 35.01

О. В. ГОНЧАРОВА

ТЕОРЕТИЧНІ УЯВЛЕННЯ ЩОДО ПОНЯТТЯ “ЕКОНОМІКА ЗНАТЬ”

Проведено сутнісний аналіз понять “суспільство знань”, “економіка знань”. Визначені теоретичні підходи до обґрунтування співвідношення вказаних понять, розкрито їх концептуальний характер.

A substantive analysis of the concepts of “knowledge society”, “knowledge economy”. Identified theoretical approaches to the justification of the relationship of these concepts, expand their conceptual nature.

Визначення перспективних напрямів суспільного розвитку, обґрунтування шляхів формування людського потенціалу, спроможного виконати роль головної рушійної сили суспільного прогресу – це нагальні проблеми, що є сьогодні достатньо актуальними і потребують комплексного наукового дослідження, пошуку шляхів їх вирішення на державному рівні. Формою соціальної організації, що найбільш узагальнено відображає сучасний стан, перспективи і характер суспільного розвитку, є глобальне суспільство знань, основою якого є розвиток інформаційно-комунікативних технологій. Становленню суспільства знань сприяє пошук нових шляхів практичного використання накопиченого потенціалу знань, їх матеріалізації у вигляді новітніх технологій, які є основою економіки знань.

Дослідження особливостей етапу переходу від індустріального суспільства до інформаційного та його наступної фази – суспільства, побудованого на знаннях, дозволяє зробити попередні висновки про суттєві ознаки такого суспільства. Це, перш за все, – людський вимір, воно створюється і розвивається з людьми і пов’язане з тим, що роблять люди; знання, що виробляються людьми, є товаром, який може купуватися, зберігатися, розповсюджуватися, продаватися, бути предметом обміну, і в той же час цей товар постійно змінюється та збагачується; нові глобальні знання змінюють конфігурацію геополітичних сфер впливу у світі [7].

Важливість наукової проблеми спонукала появі численних спеціальних праць вітчизняних і зарубіжних учених. Проблеми становлення суспільства знань і економіки знань присвятили свої роботи вітчизняні дослідники Ю. Бажал, Є. Бобровські, В. Геєць, В. Жаров, М. Згуровський, І. Каленюк, М. Карпенко, Б. Кваснюк, С. Клепко, К. Корсак, І. Кудря, В. Кущерець, Ю. Полунєєв, В. Семиноженко та ін.

Результати дослідження концептуальних положень “суспільства знань” та “економіки знань” опублікували зарубіжні вчені: М. Арапов, Д. Белл, А. Варшавський, О. Віхорєва, Н. Гендіна, П. Дракер, В. Іноземцев, М. Кастельс, А. Козирев, Г. Константінов, О. Кузнєцов, В. Макаров, Ф. Махлуп, Дж. Стігліц, І. Стрелец, Е. Тоффлер, Ю. Фролов, А. Фурсенко, А. Чугунов, А. Шарманов, Н. Штер, Й. Шумпетер, А. Яковлев та ін.

Результати проведених досліджень свідчать про те, що місце і роль держави у глобальному суспільстві пов’язані зі спроможністю держави виробляти, споживати

і застосовувати нові знання й технології. Ці процеси безпосередньо залежать від чотирьох складових: науки, освіти, виробництва та бізнесу, спільним інструментом для яких є інформаційні і комунікаційні технології (ІКТ). Саме люди створюють знання і розробляють технології, на основі яких будується суспільство знань.

Тривають дискусії з приводу співвідношення понять “інформаційне суспільство” та “суспільство знань”. Представники низки наукових шкіл дотримуються точки зору, що інформаційне суспільство є функціональним блоком суспільства знань. Сьогодні у світі 80 % людей не мають доступу до базових структур телекомунікацій, а концепція суспільства знань відповідає сучасним умовам і тенденціям зростання ролі знань у цивілізаційному розвитку. Вказані поняття є певною мірою взаємодоповнюючими: поняття “інформаційне суспільство” відображає ідею “технологічних інновацій”, а поняття “суспільство знань” охоплює соціальні, культурні, економічні та економіко-правові перетворення, воно краще відображає складнощі та динамізм змін, що відбуваються, і є плюралістичним, пов’язаним з динамічним розвитком [12, с. 23–24].

У роботах науковців існують різні підходи до визначення шляхів формування суспільства знань. Зокрема Н. Гендіна стверджує, що характерними рисами інформаційного суспільства, яке трансформується в суспільство знань, виступають: інформація та знання – рушійні сили суспільного розвитку, стратегічний ресурс суспільства – інформація; неперервна освіта і спроможність до перекваліфікації є умовою збереження соціального статусу особистості; виробничі і соціальні технології, побудовані на основі знань і наукових досягнень; глобальна інформатизація як основа нової економіки, економіки знань [4]. У глобалізованому світі основи для отримання конкурентних переваг створюються в економічній, соціальній, культурній сферах суспільства, перетворення в яких відбуваються на основі знань, що виступають головним фактором діяльності людини у суспільстві знань.

Мета статті – дослідження стану наукової розробки теоретичних аспектів поняття “економіка знань”, аналіз його сутнісних ознак.

Визначена мета реалізується завдяки аналізу передумов виникнення та введення в науковий обіг поняття “економіка знань”; установлення логічних зв’язків між поняттями “суспільство знань”, “інформаційне суспільство”, “економіка знань”; визначення змісту поняття “економіка знань”.

Поняття “суспільство знань” виникло на рубежі 1960 – 70-х рр., у той же час, що і поняття “суспільств, що навчаються” та “освіта для всіх протягом усього життя”, а вперше було введено у науковий обіг П. Дракером у 1969 р. і отримало подальший розвиток в роботах таких дослідників як Р. Манселл, Н. Штер у дев’яностих роках минулого століття [20].

Дослідження програмних засад побудови суспільства знань (Knowledge society) і економіки знань (Knowledge based economy) дозволяють узагальнити три основні напрями суспільно-економічного реформування країн: пріоритетний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій; стимулювання національної інноваційної системи на використання результатів національних досліджень і розробок; інвестування в розвиток інтелектуальних людських ресурсів (національна система освіти і науки, реалізація концепції професійної освіти “протягом життя”, розвиток

національного культурного різноманіття) [14].

На основі аналізу сутності соціальних, економічних і культурних змін, що відбуваються в суспільстві, Н. Штер зробив висновок, що в тому разі, коли знання є не тільки конституційною особливістю сучасної економіки, але й стає організуючим принципом всього суспільства, доцільно називати таку форму життя “суспільством знань” [19]. Формування засад економіки знань – необхідна передумова побудови суспільства знань.

Знання набувають синергетичного характеру. Колективний розум, що формується в результаті такої діяльності, не є простою сумою індивідуальних інтелектуальних внесків окремих дослідників. У цьому випадку існує, умовно кажучи, “додана вартість” колективного розуму, що виникає за рахунок величезної кількості взаємодій дослідників [3]. Тому напрацьовані таким чином знання – суспільні, вони не можуть належати якомусь одному індивіду.

Нові знання, які генерує наука, підготовка високоякісного людського капіталу, що здійснює освіта, створення додаткових багатств виробничим сектором і бізнесом – невід’ємні компоненти сучасного суспільства, побудованого на знаннях. У такому суспільстві відбувається поступове заміщення традиційних індустріальних засобів виробництва новими, що продукують прогресивні знання, з допомогою яких створюються додаткові багатства [7]. За таких умов найспішнішими компаніями стають ті, які створюють інтелектуально місткі технології, а індустріальні виробництва втрачають свої позиції.

Основні напрямки державної політики щодо формування суспільства знань передбачають: створення інформаційного (мережевого) суспільства на базі інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ); розвиток інтелектуального потенціалу нації шляхом забезпечення конкурентоспроможності освіти, модернізації культурної політики та сприяння соціальної і громадянської активності людини; стимулювання використання результатів наукових досліджень і розробок для інноваційного розвитку економіки [9].

На думку С. Клепко, для економіки знань є характерним розвиток усіх видів виробництва, матеріального і нематеріального, зростання частки вартості знань у всіх економічних категоріях: у ціні окремого товару – націнка за новизну, стиль, торговельну марку, професійний дизайн, гарантії якості, страховки у вартості компанії – оцінка її інтелектуальних активів (вкладення в людський капітал і дослідження та конструкторські розробки, патенти, ліцензії, ноу-хау) і управлінського потенціалу (кваліфікація менеджменту, відносини зі споживачами і постачальниками).

Економічні параметри компаній нової економіки істотно відрізняються від характеристик традиційних фірм. У компанії економіки знань коефіцієнт Тобіна, що відображає співвідношення ринкової ціни компанії до ціни заміщення її реальних активів, більший за одиницю, у традиційних – менший за одиницю. Частка вартості знання збільшується й у національному продукті – за рахунок зростання внеску секторів, пов’язаних із виробництвом і управлінням знанням (наукові дослідження й освіта, фінансові, страхові та ділові послуги, консалтинг) [8, с. 17]. Сьогодні саме інтелектуальний капітал створює основну вартість для акціонерів фірми, а компетентність її менеджменту визначається якістю управління цими невидимими активами.

Ю. Бажал відзначив, що з метою характеристики сутності сучасного стану соціально-політичної, економічної та інтелектуальної реальності використовують різні поняття: “високотехнологічна цивілізація”, “економіка знань” або “знаннєва економіка [1]”.

Вітчизняні вчені В. Кушерець, М. Згуровський роблять висновок про багатоманітність оцінок зарубіжними вченими стану сучасного суспільства у зв'язку з різними підходами до вибору головної ознаки класифікації: “інноваційна економіка”, “інформаційне суспільство” (Й. Масуда), “капіталізм знань”, “нова економіка”, “постіндустріальний капіталізм” (Р. Хелбронер), “суспільство знань”, “суспільство інформатики та високих технологій” (Дж. Неебіт), “суспільство послуг” (Ж. Фурастьє), “суспільство, що навчається”, “технотронне суспільство” (З. Бжезінський), “цивілізація третьої хвилі” (О. Тоффлер). Тут не місце конкретизувати відмінності між цими поняттями. Усі вони базуються на переконанні, що в сучасному суспільстві основним економічним ресурсом стають знання та інформація, і саме вони є основою успішного розвитку [10].

Протягом останніх десятиліть науковці різних галузей знань досліджували причини інтенсивного переходу розвинутих країн на новий ступінь розвитку. Російський учений А. Шарманов зазначає, що, акцентуючи увагу на окремих характеристиках цього ступеню, дослідники ввели в науковий обіг поняття постіндустріального суспільства, інформаційного капіталізму, інформаційної економіки, мережевого суспільства, метакapіталізму та багато інших. З метою підведення підсумків цієї дискусії експерти ОЕСР у 1996 р. підготували спеціальну доповідь, в якій, посилаючись на те, що всі висунуті концепції погоджуються зі збільшенням ролі знання в суспільному виробництві, запропонували для характеристики нового ступеню розвитку використовувати поняття “економіка знань” [18].

Формування суспільства знань як нової суспільно-економічної формації, в ХХІ ст. зумовлене особливою роллю знання в сучасному цивілізаційному розвитку. Конкурентні переваги країн усе менше визначаються багатством природних ресурсів чи дешевою робочою силою і все більше – технічними інноваціями та конкурентним застосуванням знань, що посідають перше місце серед факторів суспільного розвитку, сприяють досягненню взаємодоповнюючих цілей забезпечення стійкого економічного зростання, підвищення суспільного добробуту, стимулювання соціальної злагоди, розвитку людини.

Суспільство знань визначає тип економіки, в якій знання відіграють вирішальну роль, а їх виробництво стає джерелом розвитку. Інтенсивний постіндустріальний розвиток українського суспільства і національної економіки як суспільства знань потребує створення необхідних інституційних передумов й актуалізації ресурсів для модернізації науково-технічної, інноваційної систем і розвитку інтелектуального потенціалу [19]. Інвестиції в знання сьогодні зростають швидше, ніж інвестиції в основні фонди. У цьому вбачаються найбільш явні ознаки переходу від економіки, що базується на використанні природних ресурсів, до економіки, заснованої на знаннях.

Так, термін “економіка знань” був уведений австро-американським ученим Ф. Махлупом (1962) стосовно одного із секторів економіки. З приводу сутності “економіки знань” В. Макаров зробив висновок, що термін “економіка знань”,

поряд із терміном “економіка, що базується на знаннях”, використовується для визначення типу економіки, в якій знання відіграють вирішальну роль, а їх виробництво є джерелом зростання [11]. На думку автора, широкоживані також поняття “інноваційна економіка”, “високотехнологічна цивілізація”, “суспільство знань”, “інформаційне суспільство” близькі до поняття “економіка знань”.

Не припиняється дискусія про те, чи є економіка знань новою ерою суспільного розвитку, що прийшла на зміну аграрній та індустріальній епохам. Багато експертів вважають, що економіка знань істотно відрізняється від економіки індустріального типу, при якій нагромадження багатства було пов’язане з матеріальними активами. На думку інших, це лише наступна фаза індустріальної епохи. Добробут, як і раніше, визначається виробничими процесами, а нематеріальні активи підвищують конкурентноздатність, не більше. Звичайно, абсолютизувати тезу про настання в деяких країнах світу знаннєвого суспільства не можна.

У роботі “Галактика Інтернету” (2001 р.) М. Кастельс сконцентрував свою увагу на трансформації суспільних відносин у різних сферах під впливом Інтернету. Автор попереджав від ілюзорності уявлень про те, що так звана “нова економіка” – це фантастична країна необмежено високого економічного зростання, здатна відмінити цикли ділової активності і несприйнятлива до криз [17, с. 70]. Якщо є нова економіка, то також є і будуть нові форми циклу ділової активності і економічні кризи, що видозмінилися під впливом специфіки нової економіки.

За оцінкою П. Дракера, епоха, що стартувала практично з початку ХХ ст., “...аналіз її пізніших проявів: економічного порядку, при якому ключовим ресурсом є знання, а не труд, не сировина чи капітал; соціального порядку при якому головним викликом є нерівність, заснована на все тих же знаннях; і образу правління, при якому від уряду не слід очікувати вирішення соціальних і економічних проблем... [5]”.

Питання генезису теорії економіки знань ще не висвітлено в достатній мірі в українській науковій літературі. Проте ефективне застосування цієї теорії на практиці багато в чому залежить від концептуального розуміння її походження, бо вона не є новою методологічною конструкцією з власним предметом і методом. З теоретичної і практичної точок зору важливо розглядати економіку знань як результат еволюції концепцій і моделей економічного зростання в сучасних умовах.

Особливості концепції економіки знань були узагальнені переважно в процесі емпіричного порівняльного аналізу тенденцій і рушійних сил сучасного економічного розвитку [16, с. 462]. Але до такого ж результату привела і логіка розвитку теорій економічного зростання, у середовищі яких формувалася категоріальна термінологія даної концепції і де треба шукати методологічні витоки застосування категорії ”знання” для позначення фактора економічного зростання, який сьогодні вважається вирішальним.

Країни, що відстають у постіндустріальному розвитку, зустрічаються з обмеженням зростання і відчують більшу напругу, пов’язану в тому числі з витоком інтелектуальної еліти, втратою можливості використовувати так звану технологічну ренту. У той же час при сприятливому і регульованому розвитку глобальна економіка знань здатна дати відповіді на виклики часу, у тому числі на ті, що породжуються у процесі функціонування економіки знань.

Пошук нової парадигми розбудови світу, що потребує глобалізації знань і наукових досягнень, став передумовою виникнення наступної фази розвитку людства, пов'язаної з появою інформаційно-комунікаційних технологій, які дозволяють удосконалювати процеси генерації знань і використовувати їх в якості основного ресурсу економічного розвитку [15].

Нові знання, які генерує наука, підготовка високоякісного людського капіталу, що здійснює освіта, створення додаткових багатств виробничим сектором і бізнесом – невід'ємні компоненти сучасного суспільства, побудованого на знаннях. У такому суспільстві відбувається поступове заміщення традиційних індустріальних засобів виробництва новими, що продукують прогресивні знання, з допомогою яких створюються додаткові багатства [6]. Це суспільство змінює структуру праці, трудових відносин, зайнятості населення, приводить до виникнення нових професій і видів діяльності. Виникає нове соціальне оточення, в якому інформація та наукові знання стають головними продуктивними факторами, замість матерії та енергії, і починають визначати як стратегічний потенціал суспільства, так і перспективи його розвитку.

До нових чинників економічного зростання можна віднести: інвестиції в освіту; розвиток інформаційно-комп'ютерних технологій; зростання витрат на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи; розширення доступу компаній до венчурного капіталу; якість управління країною та компаніями (високі темпи зростання заощаджень, низька інфляція, відкритість економіки, соціальна “зчепленість”); ефективна політика залучення прямих іноземних інвестицій; кількість і якість людських ресурсів, зайнятих у галузях знання [13]. Сьогодні лідерами у створенні економічного багатства стають країни, у ВВП яких переважають “знаннямісткі” види економічної діяльності.

Аналіз стану дослідження поняття “економіка знань”, проведений А. Шармановим, свідчить, що, незважаючи на те, що поняття економіки знань було введене в науковий обіг в якості основоположної характеристики нового ступеня розвитку, в науковій літературі вона обговорюється тільки на рівні форм її виявлення. У цьому зв'язку актуальним є дослідження фундаментальних основ економіки знань, як характерного способу суспільного виробництва, а також вивчення передумов переходу до економіки знань країн, що зіткнулися з обмеженнями розвитку на базі індустріалізації. Перехід до економіки знань є системним вибором, а системний вибір в економічній теорії – це альтернативне використання ресурсів, що є у розпорядженні [18, с. 118].

Стосовно проблеми розпізнання соціальної системи, яка тільки виникає, головне, на думку Д. Белла, полягає саме в прагненні зрозуміти основоположну соціальну зміну, а не просто в екстраполюванні таких суспільних тенденцій, як утворення економіки послуг або зростання професійно-технічного класу. Концептуальна схема встановлюється радше через специфічно визначену характеристику суспільної системи, котра і стає осьовим принципом. Індустріальне суспільство є узгодженням машин і людей для виробництва продуктів. Постіндустріальне суспільство організується навколо знання з метою суспільного контролювання й спрямування нововведень і змін; а це, у свою чергу, започатковує нові суспільні взаємини і нові структури, які мають скеровуватися політично [2].

Отже, узагальнення напрацювань провідних учених і результати власних

досліджень дозволили дійти таких висновків: 1) поняття “економіка знань” має логічний зміст, об’єм і є логічним терміном; 2) наукова розробка теоретичних аспектів поняття “економіка знань” здійснюється провідними вітчизняними та зарубіжними вченими на різних концептуальних основах; 3) проведений у роботі аналіз сутнісних ознак поняття “економіка знань” дозволив визначити характерні риси, що відображають його соціальний та економічний зміст, його суспільне призначення, 4) поняття “економіка знань” відображає інноваційний характер економіки країни і є складовою загального поняття “суспільство знань”.

Подальші наукові розвідки доцільно спрямовувати на вирішення дискусійних проблем щодо встановлення співвідношення, визначення родового та видового характеру таких понять, як “індустріальна економіка”, “постіндустріальна економіка”, “інноваційна економіка”, “суспільство знань”, “високотехнологічна цивілізація”, “інформаційне суспільство”, “економіка знань”. Потребує подальшої класифікації системи ознак поняття “економіка знань”, запропонованих представниками різних наукових шкіл. Предметом наукових розробок має стати дослідження концептуального характеру понять “суспільство знань”, “економіка знань”, які характеризують новий ступінь суспільного розвитку.

Література:

1. *Бажал Ю. М.* Знаннєва економіка: теорія і державна політика / Ю. М. Бажал // Економіка і прогнозування. – 2003. – № 3.
2. *Белл Д.* Прихід постіндустріального суспільства / Д. Белл // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. – К., 1996. – С. 194–251.
3. *Бобровські Є.* Інтелектуальна власність як джерело якісного розвитку : Загальний огляд для малих і середніх підприємств / Є. Бобровські, В. Жаров ; [за ред. М. В. Паладія.] – К., 2003.
4. *Гендина Н. И.* Образование для общества знаний и проблемы формирования информационной культуры личности / Н. И. Гендина. – Режим доступу : <http://www.gpntb.ru/win/inter-events/crimea2006/disk2/206.pdf>
5. *Дракер П. Ф.* Эра социальной трансформации / П. Ф. Дракер. – Режим доступу : <http://www.archipelag.ru/geoeconomics/osnovi/leader/transformation/>
6. *Згуровський М.* Шлях до інформаційного суспільства – від Женеви до Тунісу / М. Згуровський // Дзеркало тижня. – 2005. – № 34 (562). – 3–9 вересня.
7. *Карпенко М. С.* Інформаційні технології як фактор впливу на розвиток суспільства, що побудоване на знаннях / М. С. Карпенко. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/14_APSN_2008/Economics/32567.doc.htm
8. *Кленко С. Ф.* Наукова робота і управління знаннями : навч. посіб. – Полтава : ПОППО, 2005. – 201 с.
9. Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020. Формування суспільства знань. (Проект). – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/Table/23052008/Konc280508.htm>
10. *Кушерець В. І.* Знання як стратегічний ресурс соціальних трансформацій / В. І. Кушерець. – К. : Знання України, 2002. – 248 с.; Згуровський М. Шлях до

інформаційного суспільства – від Женеви до Тунісу / М. Згуровський // Дзеркало тижня. – 2005. – № 34 (562).

11. Макаров В. Л. Экономика знаний: уроки для России / В. Л. Макаров // Вестник Российской академии наук. – 2003.

Т. 73. – № 5. – 450 с. – Режим доступу : <http://vivovoco.rsl.ru/VV/JOURNAL/VRAN/SESSION/VRAN5.HTM>

12. На пути к обществам знаний : интервью с заместителем Генерального директора ЮНЕСКО по вопросам коммуникации и информации г-ном А. В. Ханом // Наука в информационном обществе: Информационное издание / [сост. Е. И. Кузьмин, В. Р. Фирсов]. – СПб., 2004. – С. 22–26.

13. Полунеев Ю. Agnitio est prosperitas: від економіки товару до економіки Знання / Ю. Полунеев // Дзеркало тижня / Гроші. – 2005. – 21 – 27 травня.

14. Програмні засади розбудови суспільства знань: світовий досвід для України. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/Monitor/may/9.htm> Сайт Верховної Ради України.

15. Степанова Т. Е. Опираясь на разум. Экономика XXI века экономика, основанная на знаниях / Т. Е. Степанова // Креативная экономика. – № 4. – 2008. – Режим доступу : <http://creativeconomy.ru/library/prd1068.php>

16. Стратегічні виклики XXI століття суспільстві та економіці : у 3 т. ; [за ред. В. М. Гейця, В. П. Семиноженка, Б. Є. Кваснюка]. – К. : Фенікс, 2007.

17. Чугунов А. В. Развитие информационного общества: теории, концепции и программы : учеб. пособ. / А. В. Чугунов. – СПб., 2007. – 98 с.

18. Шарманов А. С. Эволюция разделения труда в экономике знаний / А. С. Шарманов. – Режим доступу : <http://charmanov.narod.ru/index.html>

19. Штер Н. Мир из знания / Н. Штер ; [пер. с нем. А. Малинкина], 2001. – Режим доступу : <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000958/st000.shtml>

20. <http://www.internet-school.ru/Enc.ashx?item=10629>

Надійшла до редколегії 25.02.2009 р.